

ΠΑΠΙΑΣ - ΟΛΟΒΩΛΟΣ

Δ. ΝΙΚΗΤΑ/ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

carissimae coniugi meae

Τό έτος 1927 δημοσίευσε ό 'Ιωάννης Συκουτρής στό περιοδικό *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* (ZNTW), τ. 26 (1927), σσ. 210-212 τό άρθρο «Ein neues Papiaszitat». Στο άρθρο αυτό ό Συκουτρής ξεκινά από ένα χωρίο ενός έγκωμιου του βυζαντινού λογίου Μανουήλ ή Μαξίμου 'Ολοβώλου, πού είχε δημοσιεύσει τό προηγούμενο έτος ό Ξ. Σιδερίδης¹, όπου ό 'Ολόβωλος αναφέρει ως πηγή του τόν Παπία², και διατυπώνει τήν άποψη ότι πρόκειται για τόν Παπία 'Ιεραπόλεως, τόν πατέρα τής 'Εκκλησίας³. Τήν άποψη αυτή άνασκέυασε τό επόμενο έτος ό G. Goetz σε άρθρο του στό ίδιο περιοδικό: Πρόκειται για τό γλωσσογράφο Παπία, τόν λεγόμενο Λομβαρδό (11ος αι. μ.Χ.)⁴, ένα συγγραφέα γνωστό κυρίως για τό έργο του *Elementarium doctrinae rudimentum*, πού είχε πλατιά διάδοση κατά τούς άμέσως μετά τό συγγραφέα αιώνες⁵.

Στό παρόν άρθρο άποσκοπείται ή ένίσχυση τής άποψης του G. Goetz για τή σχέση 'Ολοβώλου - λεξικογράφου Παπία (ό δεύτερος πηγή του πρώτου) μέ τήν προσθήκη νέων στοιχείων και γίνεται προσπάθεια νά έξαχθούν συμπεράσματα σχετικά μέ τή γνησιότητα τής βυζαντινής μετάφρασης «Περί τόπων διαλεκτικής» του 'Ολοβώλου και τόν τρόπο διείσδυσης του Λεξικού του Παπία στό Βυζάντιο.

1. Ξ. Σιδερίδης, Μανουήλ 'Ολοβώλου, 'Εγκώμιον εις Μιχαήλ Η' Παλαιολόγον, 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 3 (1926) σσ. 168-191. Τό έγκώμιο αυτό ώστόσο είχε δημοσιεύσει ήδη τό 1906 ό Max. Treu, Manuelis Holoboli orationes (Programm des Königlichen Victoria Gymnasiums zu Potsdam), Potsdam 1906, I σσ. 30-50.

2. «ώς ιστορεί Παπίας», *M. Treu*, δ.π., σ. 45 στ. 13, Ξ. Σιδερίδης, δ.π., σ. 186 στ. 12.

3. Πρβλ. 'Ι. Συκουτρή, δ.π., σ. 210.

4. Πρβλ. G. Goetz, Papias von Hierapolis oder der Glottograph? ZNTW 27 (1928) σ. 348.

5. 'Από τή σχετικά πλούσια βιβλιογραφία γύρω από τόν Παπία και τό έργο του πρβλ. έντελώς συνοπτικά G. Goetz, RE VII 1, (1910) 1455 έξ. Πολύτιμη άκόμη και σήμερα είναι ή άναλυτική μελέτη του ίδιου «Papias und seine Quellen», Sitzungsberichte der Königl. Akademie der Wissenschaften, Philos. - philol. Klasse, München 1903, (πρβλ. του ίδιου Corp. Gloss. Latin., t. 1, 1894, σσ. 172-184). Τό *Elementarium doctrinae rudimentum* εκδίδει στη σειρά «Testi e Documenti per lo Studio dell' Antichità» (LVIII) ή *V. de Angelis* (μέχρι στιγμής εκδόθηκαν μόνο δύο τεύχη πού καλύπτουν μέρος του γράμματος A): Papias Elementarium Littera A, recensuit V. de Angelis I, II, Gisalrino Goliardica, Milano 1977, 1978. Στην Introduzione πού προτάσσεται τής κριτικής έκδόσεως του κειμένου (στό τεύχος I) δίνεται μία σύντομη, αλλά συγχρόνως πολύ έμπεριστατωμένη εικόνα σχετικά μέ τό συγγραφέα και τή συγγραφική του δράση, τή διάδοση και χειρόγραφη παράδοση του έργου του *Elementarium doctrinae rudimentum* και τή σχετική βιβλιογραφία.

τὸ πρόβλημα ἐκ συμβεβηκότος· μεγίστη πρότασις, ὅπου ἡ ὕλη ἐλλείπει καὶ τὸ ἐκ τῆς ὕλης ἀπαρτιζόμενον ἐλλείπει: ὁ τόπος ἀπὸ τοῦ γενικοῦ αἰτίου:—

Τὸ σχόλιο αὐτὸ τοῦ Ὀλοβώλου ἔχει πηγή του τίς «γλώσσες» «Mauri», «Mauritaniae», «Mauritania» καὶ «Maurosia» τοῦ Παπία. Αὐτὸ γίνεται ἐμφανεστερο ἀπὸ μιὰ ἀπλή παράθεση¹¹ τῶν παραπάνω «γλωσσῶν» (τονίζω ὅσα ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον σέ σύγκριση μέ τό βυζαντινὸ σχόλιο):

α) Mauri prius medi dicti sunt qui medi & armenii ad Libyes iuncti fuerunt. Persae vero cum getulis: *mauri & numidae* sic sumpsere exordium: medi enim & armenii & persae in hispaniam amisso duce hercule transuerti sunt in africanam navibus proximos nostro mari locos occupantes. Nam in initio getuli africanam & libyes habuere: sed persae secum getulos miscuerunt: qui per solitudines diversas vagantes: *semetipsos numidas appellaverunt*: id est vagos et incertos: medi autem & armenii accessere libyis: qui prius mare africanum agitabant. Getuli vero magis sub sole nomen eorum paulatim libyes corrumpere barbara lingua *mauros* pro mediis *appellantes*: licet *mauri ob colorem a graecis vocentur*. graeci enim nigrum mauron dicunt. *calore quippe afflati speciem atri coloris ducunt*.

β) *Mauritaniae tres sunt* id est sitifensis quae sitifi oppidum habuit: et caesariensis ubi civitas caesarea fuit: & tingitania a tingi civitate: *quae utraeque provinciae sibi coniunctae ob oriente numidiam* habent. a septentrione mare magnum: ab occasu flumen malbam: a meridie montem atrixim: qui siscernis inter saecunda terram & harenas iacentes usque ad oceanum. Mauritania vero tingitania ultima africae exurgita montibus septem habens ab oriente flumen malbam: a septentrione fretum gadinatum: ob occiduo atlanticum: a meridie gaulalum gentes usque ad oceanum hesperium.

γ) *Mauritania ob colorem populi dicta est: mauron enim graece nigrum significat*.

δ) *Maurosia: gens maurorum*:

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀντιβολή τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου μέ τὴ λατινική του πηγῆ θά ἤθελα νά προτάξω τὴν ἐξῆς παλαιογραφικὴ παρατήρηση:

Ὁ Ὀλόβωλος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Παπίας ἰσχυρίζεται πὼς ἡ Μαυριτανία εἶναι ἡ ἴδια μέ τὴ Σημηδεΐα. Ὁ κώδικας Vat. gr. 207 παραδίδει τὴ γραφὴ «Σουμηδΐαν». Δέν ἐξήτασα τίς γραφές στό σημεῖο αὐτὸ ἄλλων χειρογράφων πού παραδίδουν τὸ ἔργο αὐτὸ¹², ἀλλὰ πιστεύω ὅτι πρέπει νά διορθώσουμε τὸ κείμενο σέ «Νουμιδΐαν». Στὴ διόρθωση αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ τὸ κείμενο τοῦ

11. Σύμφωνα μέ τὴ φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση στό Bottega d'Erasmus, Torino 1966 τῆς ἔκδοσης Papias Vocabulista, impressum Venetijis per Philippum de pincino Mantuanum. Anno domini MCCCCXCVI die XIX Aprilis. Regnante serenissimo Augustino Barbado. Venetiarum duce felicissimo, σ. 197. Δυστυχῶς ἡ ἔκδοσις τῆς *de Angelis* δέν ἔχει φτάσει στό γράμμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

12. Τὸ ἔργο παραδίδεται σέ 20 τουλάχιστον χφφ.: πρβλ. *Wendel*, RE XX 2 (1950) 2247· *Max. Treu*, Manuel Holobolos, BZ 5 (1896) σ. 553· *Ag. Pertusi*, La fortuna di Boezio a Bizanzio, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves XI (1951) σ. 315.

Παπία πού μιλά για Numidiā και Numidas. Ἡ γραφή «Νουμιδιαν» πού πρέπει νά εἶχε ὁ *codex holobolensis¹³ διαβάστηκε καί ἀντιγράφηκε λανθασμένα ὡς «Σουμηδιαν» ἀπό τό γραφέα τοῦ κώδικα V καί στή συνέχεια παραφθάρηκε σέ «Σημηδεϊαν».

Ἡ παρανόηση τοῦ γραφέα τοῦ κώδ. V ὀφείλεται ἴσως στό γεγονός ὅτι ἔκανε σύγχυση τῆς Νουμιδιάς μέ τή Σουματία ἢ Σουμητία ἢ Σουμήτεια, πόλη τῆς Ἀρκαδίας, πού παραδίδεται στόν Πausanias VIII 3, 4. 36, 8 καί στό Στέφανο Βυζάντιο s.v. Σουματία¹⁴.

Ἄν συγκρίνει τώρα κανεῖς τό ἑλληνικό κείμενο μέ τίς «γλώσσες» τοῦ Παπία πού παρατέθηκαν, παρατηρεῖ τά ἑξῆς:

1. Τό πρῶτο μέρος τοῦ σχολίου, δηλ. «Μαῦροι... οἰκούντων ἀνδρῶν», εἶναι περιληπτική ἀπόδοση καί συνάμα συμφυρμός τοῦ τελευταίου μέρους τῆς «γλώσσας» Mauri καί τῆς «γλώσσας» Mauritania.
2. Στό δεύτερο μέρος τοῦ σχολίου, δηλ. «τὴν αὐτὴν ... (σουμηδιαν V)» παρατηρεῖται παρανόηση σχετικῶν χωρίων τῶν «γλωσσῶν» Mauri καί Mauritaniae: ὁ Παπίας δέν ταυτίζει πουθενά τὴ Μαυριτανία μέ τὴ Νουμιδία. Ἴσως στήν παρανόηση αὐτὴ μπορεῖ κανεῖς νά διακρίνει τὴν ταύτιση τῶν Μαυρουσιῶν ἢ Μαύρων μέ τοὺς Νουμίδες πού ἦταν διαδεδομένη σέ μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Ἀππιανός, B.C. II 44, Amm. Marc. XXIX 5, Προκόπ. Vand. II 4)¹⁵.
3. Τό χωρίο «καὶ τρεῖς δέ... μαυριτανίας» εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς ἀρχῆς τῆς «γλώσσας» Mauritaniae.
4. Τέλος τό χωρίο «Μαῦροι ἔθνος οἱ καὶ Μαυρούσιοι» εἶναι ἐπίσης ἀπευθείας ἀπόδοση τῆς «γλώσσας» Maurosia.

Ἐπομένως τό σχόλιο τοῦ Ὀλοβώλου στό σύνολό του ἀποτελεῖ περιληπτική ἢ ἀποσπασματική ἀπόδοση περισσότερων λατινικῶν «γλωσσῶν» σέ συμφυρμό, ἀκριβῶς ὅπως καί τό σχόλιο σχετικά μέ τὴν Ἰάνουα καί τόν Ἰάννο τοῦ ἐγκωμίου πρὸς τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο¹⁶.

Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ καί μιὰ τρίτη χρῆση τοῦ λεξικοῦ τοῦ Παπία ἀπό τόν Ὀλοβώλο καί μάλιστα χωρίς νά ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ λατινοῦ λεξικογράφου. Πρόκειται γιὰ ἓνα σχόλιο πού παραδίδεται μόνο στόν κώδικα V f.238^f (ἐπομένως λείπει ἀπό τὴν ἔκδοση τοῦ Wegelin, σ. 189 ἔξ.): «Δύο Κάτῶνες ἄδονται παρὰ Λατίνοις: ὁ ῥωμαῖος καὶ ὁ ὑτικαῖος». Πρόκειται καί πάλι γιὰ περιληπτική ἀπόδοση τῆς «γλώσσας» Catones τοῦ Elementarium τοῦ Παπία: *Catones duo dicuntur fuisse amatores virtutis: maior censorinus avunculus minoris: philosophorum perititissimus: Minor nepos eius rigidus dictus est & uticensis: qui uticae se interfecit.*

13. Τό μὴ σωζόμενο ἀρχέτυπο αὐτόγραφο τοῦ Ὀλοβώλου.

14. πρβλ. *Bölte* RE IV A, I (1931) 885.

15. πρβλ. A Dictionary of Greek and Roman Geography, by Various Writers, Edited by William Smith. London 1869/1872, τ. II, σ. 453.

16. πρβλ. *J. Sykutris*, ὁ.π., σ. 210 καί *G. Goetz*, ὁ.π. Ἐκεῖ πρόκειται γιὰ παραφραστική καί περιληπτική ἀπόδοση σέ συμφυρμό τῶν «γλωσσῶν» Ianua, Ianus τοῦ Παπία.

Ὁ Ὀλόβωλος δὲν ἀναφέρει γιὰ τὸν Κάτωνα τὸν πρεσβύτερο ὅσα ἔχει τὸ λατινικὸ σχόλιο, ἀλλὰ σχηματίζει τὸν ὄρο «ὁ ῥωμαῖος»¹⁷ καταναλοῖαν πρὸς τὸ «καὶ ὁ ὑτικαῖος» (πού ὅμως τὸν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ λατινικὸ του πρότυπο).

Συνοψίζουμε:

Ἐκτός ἀπὸ τὸ σχόλιο πού ἐπεσήμανε ὁ G. Goetz ὁ Ὀλόβωλος ἔχει τουλάχιστον ἀκόμη δύο σχόλια («Μαῦροι» - «Κάτωνες») σέ μορφή «γλωσσῶν» γιὰ τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε ὡς πηγή τὸ λατίνιο λεξικογράφο Παπία. Στὰ δύο πρῶτα ἀναφέρει τὴν πηγή του (καὶ μάλιστα μέ παρόμοιο φραστικὸ τρόπο: «ὡς ἱστορεῖ Παπίας»¹⁸ - «ὡς φησιν ὁ παρά λατίνους ἱστορικὸς Παπίας»¹⁹), ὄχι ὅμως στὸ τρίτο.

Μετά τὴν παράθεση τῶν δύο παραπάνω περιπτώσεων, ὅπου ὁ βυζαντινὸς λόγιος χρησιμοποίησε ὡς πηγή (ἐπώνυμα καὶ ἀνώνυμα) τὸ *Elementarium* τοῦ Παπία, θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ ἐπεκταθῶ σέ ὀρισμένες διαπιστώσεις πού προκύπτουν ἄμεσα ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ:

1. Τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὸ ἐγκώμιο (ἀναμφισβήτητο ἔργο τοῦ Ὀλοβώλου) καὶ στὸ «Περὶ τόπων διαλεκτικῆς» χρησιμοποιεῖται ὡς πηγή ὁ Παπίας (ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ παρεμφερῆς λεκτικὴ ἔκφραση στὴν ἐπώνυμη μνεῖα τοῦ λατίνου λεξικογράφου, βλ. παραπάνω) καὶ ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια τεχνικὴ στὴν ἀπόδοση τῶν λατινικῶν «γλωσσῶν» (συμφυρμὸς, περιληπτικὴ ἢ ἀποσπασματικὴ ἀπόδοση) ἐνισχύει τὴ θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος²⁰ τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς «μετάφρασης» τοῦ ἔργου τοῦ Βοηθίου *De differentiis topicis* ἀπὸ τὸ Μανουήλ ἢ Μάξιμο Ὀλόβωλο.

2. Ἐνας ἄλλος προβληματισμὸς στὸν ὁποῖο μᾶς ὀδηγεῖ αὐτὴ καθατὴ ἡ χρῆση ἐνὸς μεσαιωνικοῦ λατίνου λεξικογράφου τῆς Λομβαρδίας ἀπὸ ἕνα βυζαντινὸ συγγραφέα στὴν ἐποχὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο εἶναι ὁ τρόπος διεισδύσεως αὐτοῦ τοῦ λατινικοῦ ἔργου στὴν πρωτεύουσα τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς.

17. Ὁ «ῥωμαῖος Κάτων» ἀναφέρεται ἐμφαντικὰ καὶ στὸ ἐγκώμιο (βλ. Ξ. Σιδερίδης, ὁ.π., σ. 186 στ. 35 καὶ *M. Treu*, ὁ.π., I. σ. 46 στ. 3): «δικαιότερον... καὶ τοῦ ῥωμαίου ἐκείνου Κάτωνος» (πρβλ. *M. Treu*, ὁ.π., II. σ. 97 στ. 32 ἐξ.: «φρονήσει μὲν υπερηκόντισας Κάτωνα»).

18. *J. Sykutris*, ὁ.π., σ. 210.

19. βλ. παραπάνω, σ. 62.

20. Ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος καὶ ἐπανεξέτασή του ἐπὶ τῆ βάσει παλαιογραφικῶν καὶ ἄλλων κριτηρίων ἐπιχειρῶ στὸ κεφάλαιο «Die Autorschaft und die Zeit der Entstehung der griechischen Übersetzung» τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς (βλ. σ. 1). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀσχολοῦμαι μὲ τὴ γνησιότητα καὶ τῶν δύο βυζαντινῶν μεταφράσεων (τοῦ *De hypotheticis syllogismis* καὶ τοῦ *De differentiis topicis* τοῦ Βοηθίου), γιὰ καὶ οἱ δύο παραδίδονται ὡς ἔργα τοῦ Ὀλοβώλου. Τελικὰ καταλήγω σέ θετικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς παρότητας τῶν ἔργων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διδακτορικὴ μου διατριβὴ βρίσκεται ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς ἐκτύπωσης, παραπέμπω γιὰ τὸ πρόβλημα στὸν *A. Pertusi*, ὁ.π., σσ. 312-315 καὶ στὸν *Wendel*, ὁ.π., 2247 ἐξ.

Στό σημείο αυτό θά ήθελα νά παραθέσω τή θέση πού υποστήριξα στό πρόβλημα πώς βρέθηκαν ή Διαλεκτική καί οί Ὑποθετικοί Συλλογισμοί τοῦ Βοηθίου στήν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά μπορέσει νά τά μεταφράσει στά ἑλληνικά ὁ Ὀλόβωλος²¹:

«Während des lateinischen Kaisertums werden also gelehrte lateinische Theologen aller Wahrscheinlichkeit nach auch Codices scholastischen Inhalts nach Konstantinopel gebracht haben, die als Vorlage für die griechischen Übersetzungen in Anspruch genommen werden konnten». Εἶναι πολύ πιθανό μεταξύ τῶν ἄλλων ἔργων νά μεταφέρθηκε στή λατινοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη καί τό *Elementarium* τοῦ Παπία, πού ἄλλωστε εἶχε πλατιά διάδοση καί χρήση κατά τό 12ο καί 13ο αἰώνα²², καί ἔτσι τό χρησιμοποίησε ὡς πηγή του ὁ «ἀξιολογώτατος ῥήτωρ κυρός Μάξιμος ὁ Ὀλόβωλος»²³.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δ. Νικήτας

21. Τό πρόβλημα συζητεῖται ἀναλυτικά στό κεφάλαιο «Die lateinische Vorlage des Holobolos (HL)» τῆς διατριβῆς μου. Θεωρῶ περιττό νά ἐπαναλάβω ἐδῶ τά στοιχεῖα πού παραθέτω ἐκεῖ —ἀρκετά ἄλλωστε καί ἐξίσου σημαντικά, ὥστε μιά ἐπιλογή ἀνάμεσά τους νά εἶναι ἀποφευκτέα.

22. Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι ἀπό τοῦς 25 κώδικες, πού χρησιμοποίησε ἡ *V. de Angelis* στήν ἐκδόσή του, οἱ πέντε εἶναι τοῦ 12ου αἰ., ἄλλοι πέντε τοῦ 12ου-13ου αἰ. καί ἄλλοι τέσσερις τοῦ 13ου αἰ. (πρβλ. *V. de Angelis* ὁ.π., 1, σσ. XI-XXIII.). Ὁ *G. Goetz* στή μελέτη του «Papias und seine Quellen» (βλ. παραπάνω, ὑποσ. 5) σσ. 268-271 ἀριθμεῖ 87 χφφ. τοῦ 12ου αἰ., πού περιέχουν τό ἔργο τοῦ Παπία, καί σημειώνει ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν χφφ. τοῦ 13-14 αἰ. εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερος.

23. Ἀπό τόν τίτλο τῆς βυζαντινῆς μετάφρασης «Περί ὑποθετικῶν συλλογισμῶν» τοῦ Ὀλοβώλου, *Cod. Vat. gr. 207 f. 237r*, πρβλ. *J. Mercati - P. F. de Cavaliere*, ὁ.π., σ. 251.

Εἶναι μιά ἔλλειψη τῆς *Introduzione* τῆς ἐκδόσεως τοῦ *V. de Angelis* ὅτι δέν ἀναφέρει καν τό γεγονός ὅτι ὁ Λομβαρδός λεξικογράφος μαρτυρεῖται καί παρατίθεται ἐκτός ἀπό δυτικούς συγγραφεῖς καί σέ ἕνα βυζαντινό λόγιο, μιά μαρτυρία πού ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα ἐξαιτίας τῆς παλαιότητάς της (χρόνος συγγραφῆς τῶν μεταφράσεων «Ὑποθετικοί Συλλογισμοί» καί «Περί τῶπων διαλεκτικῆς» πιθανότατα τά χρόνια 1261-1267, σχετική συζήτηση στό κεφάλαιο «Die Entstehungszeit des Werkes und die Persönlichkeit seines Verfassers» τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς).